

ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՓԱՍՏԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Նուիրում է Հայաստանում ֆրիստոնէութեան պետականացման 1700 ամեակին

Գրիգոր Տղան միջնադարի մեր այն սակաւաթիւ գործիչներից է, որոնց համրաւը դեռ իրենց կենդանութեան ժամանակ դուրս է եկել տեղական շրջանակներից՝ ձեռք բերելով միջազգային նշանաչում: Բաւական է ասել, որ նա շուրջ ֆսանման իր կաթողիկոսութեան շրջանում (1173-1193թ.թ.) նամակագրական կապեր է ունեցել բիզանդական Մանուէլ եւ Իսահակ կայսրերի, Միքայէլ պատրիարքի, Հռոմի Լուցիոս եւ Կղեմէս պապերի, գերմանական կայսր Ֆրեդերիկ Շիկսմարուսի, Եգիպտոսի տիրակալ Սալահադդինի եւ այլոց հետ: Աւելին, համագործակցելով, իսկ երբեմն եւ հակադրուելով Լեւոն Մեծագործին, նա գործունէ մասնակցութիւն է ունեցել Կիլիկիայի հայոց պետականութեան ամրապնդման ու թագաւորութեան հաստատման պատմական գործընթացին: Վերջապէս, իբրեւ բանաստեղծ ու մատենագիր, նա անուրանալի հետք է թողել հայ բազմադարեան գրականութեան ու մատենագրութեան հարուստ անդամում:

Ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ այսպիսի բազմաբեղուն գործչի մասին կենսագրական, առաւել եւս ինքնակենսագրական, իւրաքանչիւր նորայայտ փաստ կամ տեղեկութիւն կարող է շահաւէտ լինել հայագիտութեան համար: Եւ քնաւ պատահական չէ, որ նրա կեանքը, գործու-

նեութիւնը եւ գրական ժառանգութիւնը վաղուց ի վեր արժանացել են հայ, մասամբ եւ օտարագրի հայագէտների ուշադրութեանը (1): Այդ տեսակետից քացառիկ արժէք ունի միջնադարեան հայ գրականութեան ու մշակոյթի անխոնջ հետազօտող Ասատուր Մնացականեանի աշխատասիրած գիրքը (տե՛ս ծան. 1), որտեղ առաջին անգամ ի մի են բերուած հայագիտական գրականութեան մէջ նրա մասին առկա գրեթէ բոլոր բիւքէ շատ արժէքաւոր տեղեկութիւններն ու կարծիքները, ձեռագիր ու տպագիր աղբիւրներից հաւաքուած, ամբողջացուած ու գիտական բժախնդիր քարեխղճութեամբ կազմուած քննական քննադրելով հրատարակուած են նրա ցարդ յայտնի արձակ եւ չափածոյ բանաստեղծութիւններն ու պօէմները, որոնց զգալի մասը յայտնաբերել է անձամբ աշխատասիրողը:

Պարզում է, որ հենց վերջիններիս մէջ միջնադարի հասարակական-ֆաղափական ակնաւոր գործիչն ու բանաստեղծը յայտնում է ինքնակենսագրական անչափ արժէքաւոր փաստեր ու տեղեկութիւններ, որոնք վրիպել են թէ Ա. Մնացականեանի եւ թէ միւս հայագէտների ուշադրութիւնից: Մինչդեռ դրանց իմացութիւնը, համոզուած եմ, կարող էր էապէս փոխել յիշեալ գրքի մի շարք հարցադրումներ ու դրանց տրուած պատասխաններ եւ յատկապէս

1. Այդ մասին մանրամասն տե՛ս «Գրիգոր Տղայ, բանաստեղծութիւններ եւ պօէմներ», աշխատասիրութեամբ Ա. Մնացականեանի, Երեւան, 1972, էջ 12-17:

նրա կառուցումով:

Ա. Մնացականեանը, ելնելով որոշակի սկզբունքներից, Գրիգոր Տղայի չափածոն բաժանել է երկու խմբի՝ կանոնաւոր տաղաչափութեամբ գրուածներ եւ արձակ բանաստեղծութիւններ, որոնցից ամէն մէկն իր հերթին՝ երկու ենթախմբի: Ներկայ դէպքում մենք հիմնականում գործ ենք ունենալու դրանցից երկրորդ խմբի առաջին ենթախմբի հետ, որը բաղկացած է հինգ բանաստեղծութիւնից: Աշխատասիրողը դրանք դիտելով «մի ամբողջութիւն», հետեւաբար՝ «մի պօէմ», անուանել է «Ողբաշարք»: Հնարաւոր թիւրիմացութիւններից խուսափելու համար մենք նոյնպէս այսուհետեւ գործածելու ենք «Ողբաշարք» հասկացութիւնը: Ասեմք նաեւ, որ թէեւ Մ. Մաշտոցի անուան մատենադարանի թիւ 5707 ձեռագրում այդ Ողբաշարքը գետեղուած է Գրիգոր Տղայի ստեղծագործութիւնների սկզբնամասում, բայց Ա. Մնացականեանը դա համարելով ձեռագիրն ընդօրինակող գրչի ցանկութեան արդիւնք, հրատարակութեան պատրաստելիս մասամբ վերադասաւորել է դրանք՝ հիմք ընդունելով Մաղնիսիայի ձեռագրի Տ. Պալեանի նկարագրութիւնը: Իսկ թէ որքանով է նիշտ կամ սխալ այդ մօտեցումը, կը տեսնենք յետոյ:

Այժմ տեսնենք, թէ ինքնակենսագրական ինչ նոր տեղեկութիւններ է յայտնում Գրիգոր Տղան եւ գիտական տեսակետից ինչ արժէք ունեն դրանք: Դրանցից ամենակարեւորը, իմ կարծիքով, ամփոփուած է Ողբաշարքի հինգերորդ ողբի հետեւեալ երկու տողում.

Եւ թէ ի բազմէն հնգիւ պակասեալ,
տասանց նուագեալ,
ի քսան յանկուցեալ, ի տասն
առկցեալ (2):
(401, 185-186)

Առաջին հայեացքից թոււմ է, թէ բանաստեղծն այս ամէնը գրել է պարզապէս յանգի ու չափի համար, մինչդեռ իրականում այստեղ գործածուած թուերով ու թուաբանական գործողութիւններով՝ «բազմէն», «հնգիւ պակասեալ», «տասանց նուագեալ», «քսան յանկուցեալ», «տասն առկցեալ», միջնադարում լայն կիրառութիւն ունեցած ծածկագրութեան եղանակով յայտնել է ինքնակենսագրական կարեւոր տեղեկութիւն: Այն հասկանալու եւ վերծանելու համար պէտք է ելակէտ դարձնել «բազմէն» բառը, որովհետեւ, ինչպէս տեսնում ենք, բոլոր թուերն ու գործողութիւնները սերտօրէն առնչակցւում են դրան: Իսկ ի՞նչ է նշանակում «բազում» բառը, որի հոլովուած ձեւն է «բազմէն», աւելի նիշտ՝ «ի բազմէն» բանականացութիւնը: Թվում է, նոյնիսկ աւելորդ է յիշեցնել, որ «բազում» բառը հայոց լեզուում միշտ գործածուել է նոյն իմաստով եւ նշանակել է շատ: Փաստօրէն այն ունի խիստ անորոշ բովանդակութիւն, որով, հասկանալի է, թուաբանական ոչ մի որոշակի գործողութիւն կատարել չենք կարող: Մնում է ենթադրել, որ բանաստեղծը որոշակի իմաստ է դրել այս բառի ոչ թէ բովանդակութեան, այլ ձեւի մէջ: Իսկ բառի ձեւ ասելով ներկայ դէպքում հասկանում ենք հայոց այբուբենից նրանում գործածուած տառերը, որոնք, հանրայայտ է, ունեն նաեւ թուային արժէքներ: Ըստ այդմ «բազմէն» բառի տառերի փոխարէն տեղադրելով իրենց թուային արժէքները՝ $p(2) + a(1) + q(6) + u(200) + t(7) + n(400)$, արդիւնքում կը ստանանք 616: Այնուհետեւ կատարելով բանաստեղծի թելադրած թուաբանական գործողութիւնները՝ «հնգիւ պակասեալ», «տասանց նուագեալ», «քսան յանկուցեալ», «տասն առկցեալ», կը ստանանք

2. Գրիգոր Տղայի ստեղծագործութիւններից այս եւ հետագայ մէջքերումները կատարում ենք Ա. Մնացականեանի աշխատասիրած յիշեալ գրքից՝ փակագծերում նշելով էջը եւ տողերը:

թուարանական հետեւեալ վարժութիւնը՝ 616-5-10+20+10, որը հաւասար է 631թ.: Ինքնին հասկանալի է, որ հայ բանաստեղծը հայերէն տառերով թուական արտայայտելու համար պէտք է հիմք ընդունած լինի հայկական տոմարը, ուստի ստացուած 631թ. համաբրիստոնեական տոմարով արտայայտելու համար գումարեմբ 551: Կարող ենք ասել, որ գտնուած է ելակէտային շատ կարեւոր տարեթիւ՝ 1182թ., որը, անշուշտ, տուեալ Ողբաշարքի աւարտման թուականն է (3): Ասեմք նաեւ, որ սա, ըստ էութեան, Գրիգոր Տղայի կողմից յայտնուած ինքնակենսագրական առաջին կամ հնագոյն ստոյգ տարեթիւն է, որով աւելի է կարեւորուում դրա նշանակութիւնը:

Այս առաջին կարեւոր տեղեկութիւնից յետոյ բանաստեղծը, կարծես չցանկանալով միանգամից յայտնել նոր փաստեր, ընթերցողին նախապատրաստելու, նրա ուշադրութիւնը սրելու համար վերը բերուած տողերից անմիջապէս յետոյ շարունակում է.

Ջոր եւ չունիմ ինչ ասել թշուառակա-
նիս անձին եղկելոյ,
եղեռնագործի եւ թարմատարի, եթէ
եւ յայսմանէ
վրիպիցիմ, քանզի զինչ ինձ
վատքարութիւն անհամար
Կուրիս խունապման արդեօք
չարութեան այսր պակասման,
Որով եւ թէ գործք բարեաց հեռացան,
փախեան եւ արշաւեցին
Ջանքան ընթացումն, սակայն
այսուիկ չափով զգայութեամբք
Բոլոր իմովս անդամօք խաբեալս եւ
պատրեալս,
Ի հիգոյն հէգս, կափուցեալ մտօք,
կուրացեալ հոգւով,
Խաւարեալ անձամբ, մրմոտեալ սրտիւ,

յիմարեալ բնութեամբ,
Մթնացեալ ստուերաւ, հեշտացեալ,
մրեալ, մղեղեալ
եւ յաղջամուղջս տատանեալ,
Այլ եւ բոլորովին մասնիկովք իմովք
երբեքեալ,
Կացեալ առաջի հեգոյդ եւ սրբոյդ
մարդասիրիդ
եւ բարեբարիդ ողորմածիդ եւ
պարգեւողիդ,
Ժտեմ եւ հայցեմ առնուլ, որ ձրի տաս
ամենեցուն.

(էջ 401-402, տ. 187-201)

Եթէ փորձենք այս ինքնարձուգ-գրական տողերից պատկերացում կազմել հեղինակի անձի, նրա առողջական վիճակի, մտաւոր ու մարմնական կարողութիւնների մասին, ապա, կարծում եմ, իրաւունք ունենք ասելու, յամենայնդէպս ինձ այդպէս է թւում, որ այդ թուականին նա եղել է այն տարիքում, երբ մարդուս առողջական վիճակն սկսում է լրջօրէն վատանալ, մտաւոր ու մարմնական կարողութիւններն զգացնել են տալիս իրենց առաջին թերացումներն ու տկարացումները, ուստի ողջախոհ ամէն ոք փորձում է սթափ հայեացք նետել իր անձին ու անցած ուղուն, հանրագումարի բերել ունեցած կորուստներն ու ձեռքբերումները, հոգեպէս նախապատրաստուել առաջիկայ ցնցումներին ու փոթորիկներին, որոնց կարող է անսպասելիօրէն գոհ դառնալ արդէն «մրեալ, մղեղեալ, եւ յաղջամուղջս տատանեալ» անձնաւորութիւնը, քանզի երեկոյեան աղջամուղջին վաղ թէ ուշ յաջորդում է ... գիշերուալ խաւարը:

Հնարաւոր է, որ այս ընդհանրացումն արդիւնք է գուտ անձնական տպաւորութեան, իսկ մէկ ուրիշը կարող է ստանալ միանգամայն այլ տպաւորութիւն, կատարել ուրիշ եզրակացութիւն: Բարեբախտաբար

3. Ի դէպ՝ Ա. Մնացականեանը սոյն Ողբաշարքի չորրորդ ողբի բովանդակութեան վերլուծութեան հիման վրայ իրաւամբ եզրակացրել է, որ նշուած «ողբը, հետեւաբար եւ ողջ պօէմը գրուած է հաւանաբար 1180-ական թուականներին» (նշվ. աշխ., էջ 126):

բանաստեղծը նման տարբերությունների ու տարակարծությունների տեղ չի թողնում եւ, չգոհանալով արդէն ասուածով, անմիջականօրէն յաջորդող տողերում մատուցում է մի նոր անակնկալ՝ յայտնում է այդ թուականին իր ունեցած տարիքը, որին պարտ ու պատշան են թէ վերը բերուած խոտվայոյց ինքնաբերութեամբները եւ թէ դրանցից իմ ստացած տպաւորութիւնն ու կատարած ընդհանրացումը: Նա գրում է.

Առեալ ընդ իմ գասացեալս թիւ՝
գհինգս հնգիւք բարդեալ
եւ ունակացն երկուց միակաց ըստ
եզականին ենթակայից նոցին կրողաց,
Որ եւ թուով երկոտասանք բերեալ
տեսանին ընծայ եւ նուէր
Երախայրեաց Տեսունդ մատուցի
(էջ 402, տ. 202-205)

Նախ՝ բացենք այստեղ ծածկագրուած թուերն ու թուաբանական գործողութիւնները. «գհինգս հնգիւք բարդեալ», նշանակում է 5X5, «եւ ունակացն երկուց միակաց ըստ եզականին» արտայայտութիւնը պէտք է կարդալ՝ 11, որն, իսկապէս, բաղկացած լինելով երկու մէկերից, կենս թիւ է, «ենթակայից նոցին կրողաց» ասելով հասկանում է 10 թիւը, որը, իրօք, 11ի կրող ենթական է: Վերջապէս, այդ ամէնից ստացուած արդիւնքին պէտք է աւելացնել 12, որովհետեւ բանաստեղծն ասում է՝ «որ եւ թուով երկոտասանք բերեալ»: Այժմ կատարենք պահանջուած գործողութիւնները՝ 5X5+11+10+12, կը ստացուի 58, որը, հարկաւ, Ողբաշարքի աւարտման թուականին՝ 1182թ., Գրիգոր

Տղայի ունեցած տարիքն է: Արդէն ունենալով այս երկու կարեւոր տուեալը, կարծում եմ, շատ հեշտ է որոշել նրա ծննդեան թուականը՝ 1182-58=1124թ.: Ի միջի այլոց Գրիգոր Տղայի կեանքին ու գործունէութեանն անդրադարձած հայագէտներից, որպէս նրա ծննդեան տարեթիւ այս թուականն է առաջարկել նաեւ Գ. Յակոբեանը, (4) որը, սակայն, իր տեսակէտը հիմնաւորելու համար իբրեւ կոտան ընդունել է 1138թ. Ծովքի ամրոցը պաշտպանելիս Գրիգոր Տղայի հօր՝ Վասիլի, սելջուկներից գերեվարուելու փաստը: Բայց քանի որ պատմական սկզբնաղբիւրները (Մատթէոս Ուռհայեցի եւ Սմբատ Սպարապետ) Վասիլի գերուելը նշում են 1149 (ՇՂԸ) թուականին, ուստի Ա. Մնացականեանը կտրականապէս մերժում է նրան՝ առաջարկուած թուականը համարելով «միջանկիական ծագում ունեցող» (5) թիրիմացութեան արդիւնք:

Գրիգոր Տղայի Ողբաշարքի վերջին ողբից վերը բերուած հատուածը պարունակում է ինքնակենսագրական մէկ ուրիշ արժեքաւոր տեղեկութիւն եւս. վերջին տողում բանաստեղծն այս Ողբաշարքը կոչելով իր ստեղծագործական հանճարի «երախայրիք» (6), որ նշանակում է «առաջին խայրիք, նախկին բերք, այսինքն՝ նուիրականք, առաջին պտուղ, կանուխ հասած բերքը...», (7) «ընծայ եւ նուէր» է մատուցում «հեզ», «մարդասէր», «բարեբար», «ողորմած», «պարգեւող», «ամենքին ձրի տուող» Աստծուն: Ընդ որում նա դա մատուցում է ոչ միայն որպէս իր երախայրիք, ուստի եւ նուիրական

4. Տե՛ս Գ. Յակոբեան, Գրիգոր Տղա, «Էջմիածին», 1965, Ա, էջ 31:

5. Ա. Մնացականեան, նշվ. աշխ., էջ 16:

6. Ինչպիսի՜ հրաշք. այդ տարիքում ստեղծել գրական-գեղարուեստական երախայրիք եւ այդքա՛ն կատարեալ: Իսկապէս, որքա՛ն անսահման են մարդկային կարողութիւններն ու հնարաւորութիւնները:

7. «Նոր հայկազեան բառգիրք. սրբագրուած եւ նոխացուած Նորայր Բիւզանդացու ձեռնով», հրատարակութեան պատրաստեց Մարտիրոս Մինասեանը, հ. 2, Ժնեւ, 1990:

ն ու շատ քանակազին բան, այլև, ինչպես ինքն է ասում, որպես

... խունկ անուշահոտ, պատարագ
ընդունելի, հատ յիշատակաց,
Պտուղ ֆաղցրաճաշակ, սերմ
բարութեան,
Ողկոյգ բարունակատուր, ողջակէզ
խորհրդական,
Հաց կենդանական՝ ի քէն ընկալեալ
եւ քեզ մատուցեալ
(էջ 402, տ. 206-209)

Ընդ սմին դիտելի է, որ Ողբաշարքի սկզբնամասում, իբրեւ ստեղծագործական առաջին ֆայերը կատարող բանաստեղծ, նա մի տեսակ երկչոտ ու վախուժած է. գգում է ասելիքի անորոշութիւն ու ներքին կաշկանդութիւն, եւ այդ վիճակը տեսնում է բաւական երկար: Այդ է վկայում թէկուզ եւ այն փաստը, որ շարքի երրորդ ողբում, կարծես դեռ չիմանալով իր անելիքը, Աստծուն է դիմում իմանալու համար, թէ «գինչ մատուցից քեզ ընծայս. եւ կամ գինչ եղից առաջի քոյ նուէրս»: Իսկ ահա Ողբաշարքի աւարտին, ազատուելով այդ ամենից, վստահութեամբ ազդարարում է, թէ «ընծայ եւ նուէր երախայրեաց Տեառնդ մատուցի»:

Այնուհետեւ գգուշաւոր բանաստեղծը, թուում է, չվստահելով ընթերցողին, որ կարող է հասկանալ ծածկագրութեամբ մէկ անգամ արդէն յայտնուած տեղեկութիւնը, յատուկ հրաւիրում է նրա ուշադրութիւնը իր ասելիքի վրայ եւ նոյնը կրկնում այլ միջոցներով ու այլ տուեալներով.

Եւ արդ ահա կրկնեալ գոսսա,
Ըստ թուոյ եզականաց խորհրդոց
աշակերտացն,
Հանդերձ վերնայարկ երկնից
կամարացն խորանացն քնակաց:
Հրեշտակերամ դասուց երջանկացն
Եւ գգայական վերնակառոյց
եքերընքաց լուսալծակացն
(էջ 403, տ. 210-214)

Պարզէ ի պարզ երեւում է, որ այս

ծածկագրութիւնը կազմելիս բանաստեղծը հիմք է ընդունել միջնադարեան աստղաբաշխական ու կրօնական պատկերացումները, ուստի ելնելով դրանցից, կարող ենք «ըստ թուոյ եզականաց խորհրդոց աշակերտացն» արտայայտութեան փոխարէն նշանակել 27, «վերնայարկ երկնից կամարացն» – ի փոխարէն՝ 7, համապատասխանաբար դրան 7 էր նաեւ «խորանացն քնակաց» ի թիւը, «հրեշտակաերամ դասուց երջանկացն»–ի թիւը հաշուում էին 9, «գգայական վերնակառոյց եքերընքաց»–ի թիւը՝ 7, վերջապէս, «լուսալծակացն»ը, պարզ է, 1 էր: Գումարելով նշուած թիւերը՝ 27+7+7+9+7+1, նորից ստանում ենք 58: Բայց չգոհանալով նաեւ «կրկնեալ»ով, հնարամիտ բանաստեղծը կէս–աստղաբաշխական, կէս–թուագիտական տուեալներով նոյնը յայտնում է երրորդ անգամ.

Արփիաճաճանչ նորին զարդեկաց:

Այլ եւ երկնայնովքս նմին յատակի
բուսոփ

Եւ տնկոփ սորայս բողբոջի:

Առ քեզ բարեխօս բերեալ կացուցի
երից տասանց թուոց

Միակաց խառնեալ ընդ սոսա, զոր
աստ քնականք

(էջ 403, տ. 215-219)

Նորից հիմք ընդունելով միջնադարեան պատկերացումները, «արփիաճաճանչ նորին զարդեկաց» արտայայտութեան փոխարէն կարող ենք նշանակել 7, «երկնայնովքս նմին յատակի բուսոփ»ը, քնականաբար, որպէս առաջինի յատակին բուսած, նոյնպէս կը լինի 7: Ճիշտ է, այս երկուսի գումարը կը լինի 14, բայց դրանից պէտք է վերցնել միայն 4ը, որովհետեւ բանաստեղծն ասում է՝ «Եւ տնկոփ սորայս բողբոջի», այսինքն՝ 10ը համարում է դրանց գումարից գոյացած «տունկը», իսկ 4ը՝ այդ տնկի վրայ բուսած

«բողոքոջը»: Վերջապես, «երից տասանց թուոց միականց խառնեալ ընդ սոսա, գորաստ քնականք» միտքը պետք է հասկանալ որպես 13ի մեջ պարունակուող քնական պարզ թուերի գումար, որը հաւասար է՝ $1+3+5+7+11+13=40$: Ի մի բերելով վերը բացայայտուած թուերը՝ $7+7+4+40$, նորից կը ստանանք 58:

Այսպիսով, կարծում եմ, անառարկելիօրէն ապացուցուած կարող ենք համարել, որ 12րդ դարի բարձրաստիճան եկեղեցական, հասարակական-քաղաքական ականաւոր գործիչ ու նշանաւոր բանաստեղծ Գրիգոր Դ. Տղայ Պապիւսնին ծնուել է ոչ թէ 1133թ., ինչպէս ընդունուած է հայագիտական գրականութեան մէջ, այլ 1124թ.: Ըստ այդմ 1173թ. նա հայոց հայրապետ է ընտրուել ոչ թէ շուրջ 40ամեայ, այլ 49ամեայ տարիքում, ուստի եւ շուրջ 20 տարի կաթողիկոսելուց յետոյ 1193թ. մահացել է ոչ թէ շուրջ 60ամեայ այլ 69 ամեայ հասակում: Իսկ եթէ նկատի ունենանք, որ միջնադարում մարդու կեանքի միջին տեւողութիւնը անհամեմատ ակելի կարճ էր, քան մեր օրերում, ապա, կարծում եմ, լիովին իրաւունք ունենք Գրիգոր Տղայի մահը համարելու քնական, առաւել եւս, եթէ հաշուի առնենք, որ դրանից 11 տարի առաջ, ինչպէս տեսնաք վերը, նա արդէն բողոքում էր իր մտաւոր ու մարմնական տկարացած վիճակից: Ես յատուկ ուշադրութիւն եմ հրաւիրում այս ամէնի վրայ, որովհետեւ պատմական սկզբնաղբիւրների անորոշ ու կցկտուր ինչ-ինչ տեղեկութիւնների հիման վրայ որոշ հայագետներ եզրակացնում են, որ «հաւանաբար Գրիգոր Տղան մեռել է անքնական մահով»⁽⁸⁾ եւ որ դրանում մեղք է ունեցել Լեւոն Մեծը⁽⁹⁾: Անշուշտ,

որպէս պետական, քաղաքական ու ռազմական հզօր գործիչ, իր քաղաքական հեռագնայ ծրագիրն իրականացնելու, Կիլիկիան հայոց թագաւորութիւն հաստատելու համար Լեւոն Մեծը գործել է նաեւ մեղքեր՝ նրա գիտութեամբ կամ հրամանով հոսել է մարդկանց արիւն, կրեատուել կեանքեր: Ուրեմն, եթէ պիտի մեղադրենք նրան, ապա պետք է մեղադրենք իր կատարածի եւ ոչ թէ չկատարածի համար:

Այժմ, երբ աւարտել եմ Գրիգոր Տղայի ծածկագրութիւնների վերծանումը, բացայայտել նրա յայտնած ինքնակենսագրական վերը նշուած փաստերը, կ'ուզեմայի անդրադառնալ այն հարցին, թէ արդեօք ի՞նչ է վարուել Ա. Մնացականեանը, որ մերժելով Մ. Մաշտոցի անուան մատենադարանի թիւ 5707 ձեռագրում նրա բանաստեղծութիւնների ու պոէմների ընդունուած դասաւորութիւնը՝ հրատարակութեան պատրաստելիս վերադասաւորել է դրանք՝ հիմք ընդունելով Մաղմիսիայի ձեռագրի Տ. Պապեանի նկարագրութիւնը: Ինչպէս տեսնաք, Գրիգոր Տղան խնդրոյ առարկայ Ողբաշարքն անուանել է իր ստեղծագործական «երախայրիք»: Գուցէ հենց դա նկատի առնելով է յիշեալ ձեռագրի գրիչ Յակոբ Ոստանցին, որն այն ընդօրինակել է 1386թ. «Ոստան քաղաքում եւ այլ եւ այլ վայրերում»⁽¹⁰⁾, դասաւորել այդ իսկ ձեռով: Բայց եթէ նոյնիսկ ընդունենք, թէ Յակոբ Ոստանցու կատարած դասաւորութիւնն արդիւնք է գուտ պատահականութեան, ապա այդ դէպքում ինչ հիմք ու ապացոյց ունենք ասելու, թէ նոյնպիսի պատահականութեան արդիւնք է նաեւ 1526թ. Աղթամարում Յակոբ կրօնաւորի⁽¹¹⁾ ընդօրինակած՝ Մաղմիսիայի թիւ 3 ձեռագրում առկայ

8. Ա. Մնացականեան, նշվ. աշխ., էջ 27:

9. Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 24-29:

10. Նոյն տեղում, էջ 74:

11. Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 69:

դասաւորութիւնը: Զե՞ որ եթէ թիւ 5707 ձեռագիրը ուրիշ ոչ մի առաւելութիւն չունենար Մաղնիսիայի ձեռագրի համեմատութեամբ, ապա միայն ժամանակի հանգամանքը նկատի առնելու դէպքում նախապատուութիւնը պէտք է տրուեր հնագոյն ձեռագրին: Ճիշտ է, հայ մատենագրութեան պատմութիւնից յայտնի են փաստեր, երբ նորագոյն ձեռագիրը գերադասելի է աւելի հին ձեռագրից, բայց դրանք բացառութիւններ են, իսկ իբրեւ կանոն, նախընտրելի է նոյնատիպ ձեռագրերի հնագոյն օրինակը: Բայց այս դէպքում ի նպաստ թիւ 5707 ձեռագրի է ոչ միայն ժամանակի պարագան, այլեւ այն, որ Մաղնիսիայի ձեռագիրը, ցաւօք, վաղուց կորած է, մինչդեռ առաջինն անխաթար վիճակում է, եւ աշխատասիրողն ազատօրէն օգտուել է նրանից:

Քանի որ առիթ է ստեղծուել, կ'ուզեմայի կատարել փաստական մի փոքրիկ նշգրտում եւս. խօսելով Գրիգոր Տղայի գրչագրական գործունէութեան մասին, Ա. Մնացականեանը գտնում է, որ նա անձամբ կամ այլոց յանձնարարելով, ստեղծել է գրչական պատկանելի ժառանգութիւն, որը թէեւ, ցաւօք, մեզ չի հասել, բայց պահպանուել են նրա գրչին պատկանող չափածոյ մի շարք յիշատակարաններ, որոնք, որպէս ամբողջական շարք ընդօրինակուած են Մ. Մաշտոցի անուան մատենադարանի թիւ 4207 ձեռագրում: Ընդունելով հանդերձ, որ դրանք կազմում են «մի ամբողջութիւն» (12), բայց եւ այնպէս նկատի առնելով, որ նրա առանձին հատուածներ իրարից բաժանուած են «կարմիր գլխատառերի օգնութեամբ», գիտնականը դրանք դիտում է որպէս «առնուագն» տասներեք միաւորից բաղկացած շարք: Մի կողմ թողնելով դրանց բոլորի «մի ամբողջութիւն» կամ «շարք» լինելու

հարցը, որը, անշուշտ, կարօտ է լուրջ քննութեան, ասեմք միայն, որ չենք կարող ընդունել Ա. Մնացականեանի այն պնդումը, որ դրանցից Գ. եւ Դ. միաւորները «գրուած են 1185 թուականին»: Այ՛ո, Գ. միաւորն իսկապէս գրուած է այդ թուականին, որը պարզ է պարզ երեւում է հեղինակի յիշատակարանից: Մինչդեռ Դ. միաւորը նախ՝ յիշատակարան չէ, որովհետեւ Գրիգոր Տղան ինքն այն անուանում է «կտակ» (էջ 228, տ. 38) կամ «ձառ քաղձանաց» (էջ 230, տ. 104), երկրորդ, աւարտել է յաջորդ՝ 1186 թուականին: Այդ են հաստատում հեղինակի հետեւեալ տողերը.

Աւարտեցի զնառ քաղձանացս:

Մինչ էր թուականն Հայկակա
Վեցհարիւրից տասն հռակա.

Նոյն եւ քառից եզականաց

Բարդեալ ընդ սոյնս միականց:

(էջ 230, տ. 100-104)

Դժուար չէ տեսնել, որ քանաստեղծը վերջին տողում եւս թելադրում է թուաքանական ինչ-որ գործողութիւն եւ թիւ, որը, փաստօրէն, անտեսուել է: Մինչդեռ հեղինակի այդ պահանջները կատարելու դէպքում, այսինքն՝ ստացուած արդիւնքին մէկ գումարելով (բարդեալ ընդ սոյնս միականց), կը ստանանք 1186թ., որը եւ Դ. միաւորի գրութեան թուականն է: Իսկ սա քնաւ անկարելորդ չէ, որովհետեւ այդ երկու միաւորների գրութեան թուականի նոյնացման հետեւանքով նոյնացուել են նաեւ դրանց ժանրերը՝ յայտարարուել «նոյն ընդօրինակութեան» տարբեր յիշատակարաններ: Իրականում Դ. միաւորը ոչ թէ յիշատակարան է, այլ, հեղինակի իսկ բնորոշմամբ, «կտակ» կամ «նառ քաղձանաց», այսինքն՝ բարոյախրատական քանաստեղծութիւն՝ ուղղուած տուեալ ձեռագրի պատանի ընթերցողին:

12. Նոյն տեղում, էջ 31:

Գրիգոր Տղայի ինֆնկենսագրական նորայայտ փաստերի լոյսի տակ, քնական է, ծագում են մի շարք կարեւոր հարցեր նրա կեանքի, գործունեության եւ գրական ժառանգութեան գնահատութեան վերաբերեալ, որոնց բոլորին նպատակ չունենալով անդրադառնալու, կանգ առնենք միայն մի փանիսի վրայ:

Իր Ողբաշարֆի երկրորդ ողբում, որը ծաւալով զիջում է միայն առաջինին, հայրապետ քանաստեղծը գրում է.

Ջամենայն մասունս հոգւոյ իմոյ
Ծախեցի առ բժիշկս չարարուեստս
Եւ ոչինչ օգտեցայ՝

Ոչ գերկոտասան ամս միայն,

Այլ զամենայն ժամանակս կենաց
իմոց:

(էջ 375, տ.181-185)

Իրաւամբ հարց է ծագում. այդ ի՞նչ տասներկու տարուայ մասին է խօսքը, որին աւելացնում է նաեւ «զամենայն ժամանակս կենաց իմոց» եւ ցաւով ու ափսոսանքով խոստովանում, որ չնայած իր գործադրած ջանքերին, փաստօրէն, ոչ մի լուրջ արդիւնքի չի հասել, որովհետեւ բոլոր նրանք, ում դիմել է ինքը, եղել են «բժիշկս չարարուեստս»: Այս տասներկու տարուայ առեղծուածը լուծելու առայժմ միակ փորձը կատարել է Ա. Մնացական-եանը, որը գրում է. «Այդ 12 տարին, հաւանաբար, հեղինակը հաշուել է իր այն վեճական որոշումից յետոյ, երբ գործնականօրէն ձեռնարկել է հայ-քիւզանդական եկեղեցիների մերձեցման բանակցութիւններին, Հռոմկլայի ժողովի նախապատրաստմանը եւ իր կաթողիկոս ընտրուելու ժամանակին» (13): Անշուշտ, այսպիսի պատասխանը կարող էր ընդունելի լինել, եթէ չհակասէր նորայայտ փաստերին: Բանն այն է, որ նշուած երեք իրողութիւններից՝ «հայ-քիւզանդական եկեղեցիների մերձեցման» բանակցութիւններ, «Հռոմկլայի ժողովի» նախապատրաստում

եւ «կաթողիկոս ընտրուելու» ժամանակ, ստուգապէս յայտնի է միայն «կաթողիկոս ընտրուելու» տարեթիւը՝ 1173թ., որին 12 տարի գումարելու դէպքում կը ստանանք 1185թ.: Այսինքն՝ այդ բացատրութիւնը ճիշտ կը լինէր, եթէ Գրիգոր Տղան իր Ողբաշարֆն աւարտած լինէր 1185թ., իսկ, ինչպէս տեսանք, աւարտել էր դրանից 3 տարի առաջ՝ 1182թ., որից 12 տարի հանելու դէպքում կ'ունենանք 1170թ.: Յայտնի է նաեւ, որ այդ թուականին դեռ ողջ էր Ամենայն Հայոց Հայրապետ Ներսէս Շնորհալին, որի մահուանից (1173թ.) յետոյ միայն Գրիգոր Տղան բաւական մեծ դժուարութիւններով ընտրուեց կաթողիկոս: Արդ՝ եթէ այսպիսին է պատմական իրականութիւնը, ուրեմն ինչո՞ւ է Գրիգոր Տղան չարարուեստ բժիշկներին իր դիմելու սկիզբը դնում կաթողիկոս ընտրուելուց երեք տարի առաջ՝ 1170թ.: Առայժմ չունենալով անառարկելի փաստեր, հակուած եմ ենթադրելու, որ հաւանաբար 1170թ. Ներսէս Շնորհալին իբրեւ հեռատես Հայրապետ, մահուանից դեռ երեք տարի առաջ՝ հաշուի առնելով իր ծերունագարդ հասակն ու առողջական տկար վիճակը, ինչպէս նաեւ ստեղծուած ֆաղափական արտակարգ բարդ կացութեան պայմաններում օրըստօրէ ամրապնդուող հայկական պետականութեան եւ ապագայում հաստատուելիք ինֆնուրոյն թագաւորութեան կեանքում հայոց կաթողիկոսի խաղալիք կարեւոր դերը եւ նոր կաթողիկոսի ընտրութեան հետ կապուած լուրջ դժուարութիւնները, Գրիգոր Տղային նշանակել էր իր տեղապահ կամ փոխանորդ՝ օժտելով նրան ազատօրէն գործելու լայն իրաւունքներով: Այլ խօսքով ասած, միանգամայն հնարաւոր եմ համարում, որ սկսած 1170թ. Գրիգոր Տղան ըստ էութեան եղել է փաստացի կաթողիկոս: Կարծում եմ իմ այս ենթադրութիւնը միանգամայն տրամաբանական ու

ընդունելի կը դառնայ, եթէ նկատի ունենանք եւ այն լուրջ դժուարութիւնները, որոնք իսկապէս ծագեցին Շնորհալուց յետոյ նոր Կաթողիկոսի ընտրութեան կապակցութեամբ եւ Գրիգոր Տղան կարողացաւ յաղթահարել դրանք: Այլապէս անհասկանալի է մնում, թէ նախ՝ ինչո՞ւ 1173թ. կաթողիկոսի ընտրութեան ժամանակ Գրիգոր Տղան ներկայ չի եղել եւ կաթողիկոս է ընտրուել Շնորհալու միւս եղբորորդին՝ Գրիգոր Ապիրատը, երկրորդ, ինչպէ՞ս է Տղան կարողացել, թէկուզ Մլեհի եւ Նուրեղդինի աջակցութեամբ, Ապիրատից վերցնել հայրապետական աթոռը եւ շուրջ քսան տարի յաջողութեամբ վարել այն: Ճիշտ է, աղբիւրների վկայութեամբ «Գրիգոր Տղային կաթողիկոս նշանակելու «հրաման» (14) է եղել դեռեւս «տեառն Գրիգորիսի», այսինքն, Գրիգոր Գ. Կաթողիկոսի կողմից՝ նշուած նրա կտակում» (15), իսկ «այդպիսի կտակ է թողած եղել նաեւ Ներսէս Շնորհալին» (16), բայց դրանք, իմ կարծիքով, լինելով շատ կարեւոր, դեռ բաւարար չէին ընտրուած կաթողիկոսից հայրապետական աթոռն ու իշխանութիւնը վերցնելու համար, այլ հարկաւոր էր ունենալ իրաւական ու քառոյական աւելի գորաւոր կոուսմներ: Զե՞ որ հայ եկեղեցու պատմութիւնից յայտնի են դէպքեր, երբ չեն կատարուել ոչ միայն հանգուցեալ հայրապետների «հրամաններն» ու կտակները, այլեւ ողջերի կոնդակները: Վերջապէս, հագուադէպ չեն նաեւ աթոռակից կամ հակաթոռ կաթողիկոսների օրինակները: Բոլոր դէպքերում, եթէ նիշտ է Գրիգոր Տղայի Ողբաշարքի գրութեան թուականի իմ վերծանութիւնը, իսկ դրանում ոչ մի կասկած չունեմ, ապա կաթողիկոս

բանաստեղծի «ոչ գերկոտասան ամս միայն» ինքնակենսագրական տեղեկութեան նորովի քննութիւնն ու մեկնաբանութիւնը դառնում է հրատապ: Նոյն ձեւով խիստ կարեւորում է նաեւ բանաստեղծի «այլ գամենայն ժամանակս կենաց իմոց» արտայայտութիւնը, որով հայրապետ բանաստեղծը, իմ կարծիքով, ակնարկում է մինչեւ 1170թ. իր ծաւալած հասարակական-քաղաքական եռանդուն գործունէութեան մասին: Կասկածից վեր է, որ հենց Գրիգոր Տղայի նման գործունէութեան համար են նախորդ երկու ականաւոր հայրապետները, նրան վեր դասելով իրենց միւս բոլոր արիւնակից բարձրաստիճան հոգեւորականներից, յարմար տեսել հայրապետական աթոռն ստանձնելու եւ իրենց սկսած գործը շարունակելու համար, ինչպէս եւ եղաւ:

Լրացուցիչ ուսումնասիրութեան ու քաջատրութեան կարիք ունի նաեւ Գրիգոր Տղայի մասին պատմական սկզբնաղբիւրներից յայտնի մի շատ կարեւոր տեղեկութիւն, որը գալիս է նրա մերձաւորագոյն բարեկամ ու գաղափարական զինակից Ներսէս Լամբրոնացուց: Վերջինս իր յիշատակարաններից մէկում գրում է, որ «թուին ՈԽԲ (1193), յուր եւ տասներորդ ամի նորին հայրապետութեան, խնդիր եղեւ առ նոյն սրբազանն՝ ի քաղաքացի եւ ի գաւառաց քնակչաց՝ քաղաքական արիւնացն» (17): Փաստօրէն ըստ այս տեղեկութեան Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսութեան սկիզբը համընկնում է 1175թ., քանզի 1193-18=1175: Քանի որ հայագիտական գրականութեան մէջ Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսական տարիները միաձայն համարւում են 1173-1193թթ.,

14. Ի դէպ՝ այս պարագան նոյնպէս կարօտ է լուրջ քննութեան. արդեօք Գրիգոր Գ. Պաշկալունին «հրամայել» էր Գրիգոր Տղային կաթողիկոս նշանակել իրենից, թէ՞ Շնորհալուց յետոյ:

15. Ա. Մնացականեան, նշվ. աշխ., էջ 21:

16. Նոյն տեղում:

եւ սովորաբար ասուում է, որ նա կաթողիկոսել է շուրջ քսան տարի, ուստի այս ակնյայտ հակասութիւնը լուծելու համար Ա. Մնացականեանը, Լամբրոնացու տեղեկութիւնը համարելով շփոթութիւն, գրում է. «Գրիգոր Տղային կատարուած դիմումը պիտի տեղի ունեցած լինէր ոչ թէ 1193ին, այլ 1191ին, որովհետեւ դա տեղի է ունեցել նրա կաթողիկոսութեան 18րդ տարում (1173+18=1191)» (18): Անշուշտ, այլ պարագաների դեպքում, ասեմք, եթէ տուեալ յիշատակարանի հեղինակը լինէր սովորական անձնաւորութիւն, շարքային գրիչ կամ նկարագրուող դեպքերից բաժանուած լինէր երկար ժամանակահատուածով, առաջարկուած ուղղումը կարելի էր ընդունել: Բայց ներկայ դեպքում մենք գործ ունենք Ներսէս Լամբրոնացու նման քաջառիկ հաննարի տէր հեղինակի հետ, որը նկարագրուող դեպքերի անմիջական ժամանակակիցն էր, ականատեսն ու մասնակիցը, ուստի հազիւ թէ նա այդպիսի քաջայայտ սխալ թոյլ տար, այսինքն՝ 1191ի փոխարէն (այն հայերէն տառերով ու հայկական տոմարով կը լինէր ՈՒ) գրէր ՈՒԲ (1193): Եթէ նոյնիսկ ընդունեմք, որ Լամբրոնացին այդ յիշատակարանը թողել է կեանքի վերջին տարում՝ 1198թ., նորից դժուար է պատկերացնել, որ ուժերի ծաղկման շրջանում գտնուող 45-ամեայ հաննարեղ մտածողը կարող էր այդ աստիճան շփոթել ընդամէնը 5ամեայ հնութիւն ունեցող փաստերը: Ուրեմն մնում է ենթադրել, որ Լամբրոնացին շփոթել է ոչ թէ Գրիգոր Տղային դիմելու թուականը, այլ նրա կաթողիկոս ընտրուելու թուականը, ուստի ուղղել ցանկանալու դեպքում պէտք էր ոչ թէ 1173ին գումարել 18, այլ կամ 18ը դարձնել 20, կամ

1193ից (ՈՒԲ) հանել 18, որը կտար 1175թ: Հաւանաբար, Ա. Մնացականեանն զգալով, որ առաջինն անկարելի է, որովհետեւ ասուած է շատ յստակ՝ «յուր եւ տասներորդ ամի նորին հայրապետութեան», իսկ երկրորդ դեպքում ստացուած արդիւնքը՝ 1175թ., չի համապատասխանում հայագիտական գրականութեան մէջ ընդունուած տարեթուին, ընտրել է երրորդ ուղին՝ 1173ին գումարել է 18 եւ ստացել 1191թ., որը եւ, հակառակ Լամբրոնացու պարզ եւ յստակ ասուած 1193ի (ՈՒԲ), առաջարկում է որպէս Գրիգոր Տղային դիմելու թուական: Ըստ այս ուղղման ստացում է, որ Լամբրոնացին նիշտ չի յիշել Գրիգոր Տղային դիմելու անհամեմատ մօտ՝ 1-5 տարուայ վաղեմութիւն ունեցող պատմական իրողութիւնը, քայց նիշտ է յիշել 20-25 տարի առաջ նրա կաթողիկոս ընտրուելու թուականը: Ով էիք թէ շատ ծանօթ է 12րդ դարի երկրորդ կեսի այս երկու հսկայ գործիչների կենսագրութեանը, նրանց համագործակցութեանն ու մէկը միւսի կեանքում խաղացած դերին, իսկապէս կ'ընդունի, որ Լամբրոնացին իրօք չէր կարող չյիշել Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսութեան սկիզբը, քանզի դա որոշ իմաստով շրջադարձային եղելութիւն էր իր իսկ կեանքում: Բաւական է ասել, որ 1173թ. լինելով 20 տարեկան, հենց այդ տարիներին Գրիգոր Տղայից էր ձեռնադրուել վարդապետ ու եպիսկոպոս, ստացել հոգեւոր առաջնորդի պաշտօն, իսկ այնուհետեւ, մինչեւ Տղայի մահը, վայելել նրա մշտական աջակցութիւնն ու հովանաւորութիւնը, իր հերթին հաւատարմօրէն ծառայել նրան, եղել նրա զինակիցն ու «աջ բազուկը»: Իսկ ի՞նչ ենք առաջարկում մենք, ինչպէս լուծել կամ

17. Նոյն տեղում, էջ 41-42:

18. Նոյն տեղում, էջ 42, ծանօթագրութիւն 91, կետ 2:

ինչով քացատրել խնդրոյ առարկայակնյայտ հակասութիւնը Լամբրոնացոյ յիշատակարանի եւ պատմագիտութեան մէջ ընդունուած ժամանակագրութեան միջեւ: Իմ կարծիքով Լամբրոնացոյ տեղեկութեան մէջ պէտք է տեսնել Գրիգոր Ապիրատի եւ Գրիգոր Տղայի միջեւ կաթողիկոսական աթոռի համար մղուած պայքարի արձագանքը. պայքար, որը, ըստ առանձին սկզբնաղբիւրների, եղել է բաւական սուր ու աղմկոտ եւ աւարտուել է Տղայի յաղթանակով: Ճիշտ է, աղբիւրներում յստակ չի ասուում, թէ ստուգապէս որքան է տեսել այն, քայքայելով այդ պայքարի նկարագրութեան առանձին երեւոյթներէից, կարելի է ենթադրել, որ այն տեսել է բաւական երկար: Այդ տեսակէտից արժէքաւոր համարելով «դէպքերին ժամանակակից Գրիգոր գրչի երկու յիշատակարանները» (19), Ա. Մնացականեանը մէջ է բերում դրանցից մէկի այն հատուածը, ուր ասուում է, որ Շնորհալուց յետոյ «քաղուած ամպրոպի խռովութեան յարեան վերայ ներքոյ եւ արտաքին յատարաց եւ սուտ եղբարց, զոր աւելորդ համարեցաք գրել: Եւ ապա ի հաւանութենէ բոլոր ազգիս եպիսկոպոսաց, սրբոց հարց եւ վարդապետաց, վանականաց եւ աշխարհայնոց, զարականաց եւ զարապետաց եւ ի հրամանէ տեառն Գրիգորիսի եւ յանդարձ կտակէն եհաս վիճակ հայրապետութեան եղբարորդւոյն նորին տեառն Գրիգորի մականուն Տղայ կոչեցելոյ» (20): Արդէն գիտենք, որ 1173թ. Շնորհալու մահանալուց յետոյ մօտաւորապէս նոյնպիսի անձանց մասնակցութեամբ մի հաւաք կամ ժողով կայացել ու կաթողիկոս էր ընտրել հանգուցեալ հայրապետի միւս եղբորորդուն՝ Գրիգոր Ապիրատին: Թէ ինչո՞ւ Գրիգոր Տղան չէր մասնակցում

այդ ընտրութեանը, այլ հարց է, որին մասամբ անդրադարձանք վերը՝ «Ոչ գերկոտասան ամս միայն» արտայայտութեան կապակցութեամբ: Ստույգ է, սակայն, որ այդ ընտրութեամբ անիրաւուած զգալով իրեն, Գրիգոր Տղան մտնում է պայքարի մէջ, որին, ինչպէս գրիչն է ասում, մասնակից են դառնում նաեւ օտարները: Արդիւնքը լինում է այն, որ գումարում է նոր հաւաք կամ ժողով, որին մասնակցում են «բոլոր ազգիս», ասել է թէ ոչ միայն Կիլիկիայի, այլեւ Մայր Հայաստանի, եպիսկոպոսներ, սուրբ հայրեր եւ վարդապետներ, վանականներ ու աշխարհականներ, զօրականներ ու զօրապետներ եւ հիմք ընդունելով Գրիգոր Գ. եւ Ներսէս Շնորհալի հանգուցեալ հայրապետների կտակները, ինչպէս նաեւ ուրիշ այլ հանգամանքներ, մերժում են Գրիգոր Ապիրատին, ընտրում Գրիգոր Տղային: Արդ՝ հաշուի առնելով այս ամէնը եւ յատկապէս ժամանակի հաղորդակցութեան միջոցները, արդեօք չե՞նք կարող ասել, որ, ամենայն հաւանութեամբ, կաթողիկոսական պայքարը վերջնականապէս աւարտուել է 1175թ. որը եւ նկատի ունենալով, Ներսէս Լամբրոնացին Գրիգոր Տղայի լիիրաւ կաթողիկոսութեան սկիզբը համարել է հենց այդ թուականը եւ ըստ այդմ՝ «ՈՒՐ» (1193թ.) թուականը դիտել «յուր եւ տասներորդ ամի նորին հայրապետութեան»:

Նոր երանգ է ի յայտ գալիս նաեւ Հռոմի Լուցիոս պապի հետ Գրիգոր Տղայի հաստատած նամակագրութեան պատմութեան մէջ: Եթէ, ինչպէս վաղուց պարզուած է, իր առաջին նամակը Գրիգոր Տղան գրել է 1184թ. վերջերին (21), իսկ աւելի ստույգ՝ դեկտեմբերի 3ին (22), ապա այժմ յայտնի է դառնում, որ նա այդ պատմական փայլը կատարել է ոչ թէ քիւզանդացիներից

19. Նոյն տեղում, էջ 21:

20. Նոյն տեղում:

հիասթափություն «անմիջապես» (23) յետոյ, այլ տարիներով մտածելուց ու կշռադատելուց յետոյ, ընդ որում ոչ թէ միամտօրէն հաւատալով ու վստահելով լատիններին, այլ թերահաւատութեամբ ու երկբայութեամբ, որպէս միայն ու միայն հարկադրական ֆայլ եւ հնարաւոր ելք փողափական անելանելի կացութիւնից: Դրանով աւելի է հարստանում նրա նկարագիրը որպէս փողափական գործչի, ընդգծւում նրա անհատականութիւնը: Այդ են հաստատում Ողբաշարի չորրորդ ողբի հետեւեալ տողերը.

Ուստի եւ երկեա՛ գթօտս,
Եթէ գուցէ վա՛յ զիս լինի՝
Ընդ երկարելով թշուառականիս
պանդխտանալ
ի մէջ հարկաց սեւաթորմից
ստուերարնակաց

Եւ ընդ նոֆօֆ,
Որոց ասելի-համբոյրն սրբութեան:
Եւ յայսմանէ՛ զարհուրելով՝
Ի յերկուցն կրից պատահմանց
Ի Յունականացն ասեմ դժնդակաց
Եւ զկնի եկողացն:
Հայեցի վահան փրկութեան,
Սաղաւարտ ամրութեան,
Ջէն յաղթութեան,
Նետս խաղաղութեան՝ գո՞ արդեօք.
(էջ 385, տ. 34-47)

Միանգամայն հասկանալի է, որ եթէ «զկնի եկողացն» ի կամ լատինների հարցը 1182թ. իր գեղարուեստական արտայայտութիւնն է գտել Գրիգոր Տղայի Ողբաշարում, ապա դա պէտք է նրան հետաքրքրած լինի վաղուց: Իսկ այն փաստը, որ այսօրեւ երկարատեւ տատանումներից ու կասկածներից յետոյ, նա այնուամենայնիւ որոշել է դիմել Հռոմի պապին, իսկապէս վկայում է այն մասին,

որ Գրիգոր Տղան, ինչպէս մէկ այլ առիթով գրում է Ա. Մնացականեանը, «նոյնպէս դէմ է եղել եկեղեցական զիջումներին, սակայն ստիպուած է եղել դիմել այդ միջոցառումներին՝ ելնելով երկրի շահերից, փողափական պայմաններից, ժողովրդի ծանր վիճակից» (23):

Իբրեւ ամփոփում վերը շարադրուածի, կարող ենք ասել, որ Գրիգոր Տղայի ինքնակենսագրական նորայայտ փաստերը գալիս են հարստացնելու մեր պատկերացումները 12րդ դարի երկրորդ կէտում Կիլիկեան Հայաստանի փողափական բարդ կացութեան եւ այդ պայմաններում հմտօրէն գործած Հայոց հայրապետի եւ, ի հարկէ, Լեւոն Մեծի մասին: Այդ պատկերացումները, վստահ ենք, կարող են աւելի ընդլայնուել ու հարստանալ յատկապէս Գրիգոր Տղայի գրական ժառանգութեան մասնագիտական նորովի վերլուծութեան ու գնահատութեան շնորհիւ, որը թողնում ենք հայ գրականութեան պատմութեան մասնագետներին:

Պրոֆ. Հ. Ղ. Միրզոյեան

Երուսաղէմ
Սեպտեմբեր, 1996թ.

21. Տես Յ. Քիրտեան, Նիւրբեր պուլկարահայոց պատմութեան համար. հայք ի Պուլկարիա սկիզբէն մինչեւ 1700, «Բազմավէպ», 1927, քիւ 11, էջ 333:

22. Տես Հ. Կ. Ամատունի, Հայ եկեղեցւոյ նշմարիտ դիմագիծը եւ Գրիգոր կաթողիկոսներու կատարած պատմական դերը, «Բազմավէպ», 1946, քիւ 3-5, էջ 144:

23. Յ. Քիրտեան, նշվ. աշխ., էջ 333: